

PIM GRIFFIOEN & RON ZELLER

Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945

Overeenkomsten, verschillen, oorzaken

Boom Amsterdam

Dit onderzoek kwam tot stand met financiële steun van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) in Amsterdam en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) in Den Haag. Deze boekuitgave is een enigszins aangepaste versie van het proefschrift waarop de auteurs in 2008 promoveerden aan de Universiteit van Amsterdam.

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door steun van de Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds.

Vormgeving omslag: René van der Vooren, Amsterdam
Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer

© 2011 Copyright by Pim Griffioen, Amsterdam, and Ron Zeller, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 8506 811 2
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Woord vooraf en verantwoording

Een studiereis in het najaar van 1989 naar Polen, waar we een bezoek brachten aan Auschwitz, was voor ons niet alleen een indrukwekkende ervaring, maar heeft ook de kiem gelegd voor dit proefschrift, ook al zouden we daar pas in 1998 een daadwerkelijk begin mee maken. Dit werd toen mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam. Het project kon worden ingebed in de door de toenmalige directeur van het instituut, Hans Blom, geïnitieerde Werkgroep onderzoek Jodenvervolgung, waaraan zowel historici als sociale wetenschappers deelnamen. Hierdoor konden we kennisnemen van de uiteenlopende benaderingen van eenzelfde historische onderwerp door de diverse disciplines en van de nieuwste inzichten op dit terrein, terwijl onze tussentijdse onderzoeksresultaten regelmatig werden besproken en becommentarieerd. Alle leden die jarenlang participeerden in deze werkgroep, willen we bedanken voor hun bijdragen, met name Lo Asscher sr. (1914-2001), Bart van der Boom, Marnix Croes, Henk Flap, Bert-Jan Flim, Geraldien von Freitag Drabbe Künzel, Diennek Hondius, Johannes Houwink ten Cate, Conny Kristel, Cor Lammers (1928-2009), Guus Meershoek, Daniël Meijers, Peter Romijn, Peter Tammes, Wout Ultee en Hans de Vries. Daarnaast bood het instituut een stimulerende omgeving: Dick van Galen Last (1952-2010) was behulpzaam bij het verschaffen van de nieuwste, relevante literatuur, vooral met betrekking tot Frankrijk; andere medewerkers van het instituut die op enigerlei wijze aan de totstandkoming van dit proefschrift hebben bijgedragen, zijn Gerard Aalders, David Barnouw en René Kruis (1960-2011).

In het bijzonder zijn wij dank verschuldigd aan onze promotoren Hans Blom en Chris Lorenz, die een voortgaande financiering van ons project bewerkstelligden bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Daarnaast waren zij van meet af aan enthousiast en inhoudelijk stimulerend, en zij bleven dit, ook wanneer weer eens een voortgangsrapportage van onze kant werd opgeschoven. Eveneens dank aan de vakgenoten van het door Wolfgang Seibel geleide interdisciplinair onderzoeksproject 'Holocaust and Polycracy in Western Europe, 1940-1944' van de universiteit van Konstanz (BRD); vooral aan de contacten met Maxime Steinberg (1936-2010), Lieven Saerens en Insa Meinen in België, en Jean-Marc Dreyfus in Frankrijk hebben we gegevens te danken die voor ons anders moeilijker bereikbaar waren. Ook de betrokkenheid op afstand en aanmoedigingen van Dan Michman waren in bepaalde opzichten onmisbaar. Onze

oud-studiegenoot Wim Bolderheij heeft de voortgang van het onderzoek van nabij gevolgd en was al die jaren uitzonderlijk belangstellend en ondersteunend, waar we hem dankbaar voor zijn. Ten slotte gaat onze dank uit naar de leden van de promotiecommissie: naast de al genoemde Hans Blom, Chris Lorenz, Dan Michman, Peter Romijn en Johannes Houwink ten Cate, zijn dit Gerhard Hirschfeld, Pieter Lagrou en Marcel van der Linden.

De Franstalige citaten in de tekst zijn in de betreffende noten in Nederlandse vertaling weergegeven. De betreffende hoofdstukken bevatten per groep – bezetters, omgeving, joodse bevolking – afzonderlijke vergelijkende landenoverzichten, waarin overeenkomsten en verschillen in schema en tekst worden samengevat en een voorlopige conclusie is geformuleerd. In deel 5 vindt de geïntegreerde vergelijking plaats waarbij is gestreefd naar zo goed mogelijke toepassing van de vergelijkende oorzakelijke verklaring.

Amsterdam, voorjaar 2011

Pim Griffioen

Ron Zeller

Inhoud

Woord vooraf en verantwoording 5

DEEL I INLEIDING 15

HOOFDSTUK 1 – Betekenis van vergelijkend onderzoek naar de jodenvervolging in West-Europa, 1940-1945; centrale vraagstelling 17

HOOFDSTUK 2 – Historiografie over Tweede Wereldoorlog en jodenvervolging in de drie landen 21

Frankrijk 21

België 33

Nederland 37

Vergelijkende samenvatting 43

HOOFDSTUK 3 – Verklaringen van verschillen in aantal slachtoffers tussen West-Europese landen in eerder onderzoek 45

Visies 45

Vergelijking en confrontatie 62

Conclusie 65

HOOFDSTUK 4 – Werkwijze 67

Vergelijkbaarheid van de drie landen 68

Vergelijkkingstype 70

Orderingsprincipes 75

DEEL 2 UITGANGSSITUATIE, MEI-JUNI 1940 81

HOOFDSTUK 5 – Bezettingsconcepties en -bestuur 83

HOOFDSTUK 6 – Ideologie van de ‘Endlösung der Judenfrage’, 1939-1942 87

HOOFDSTUK 7 – Vestiging van bezettingsregimes in Frankrijk, België en Nederland 93

Militair bestuur versus civiel bestuur in West-Europa 93

Militair bestuur in Frankrijk 95

Militair bestuur in België 99

Reichskommissariat in Nederland 101

Vergelijkend overzicht 105

HOOFDSTUK 8 – Omgeving 109

Achtergrond en ontstaan van het Vichy-regime in Frankrijk 109

Politieke voorgeschiedenis en Frans antisemitisme vóór 1940 109

Ontstaan en aard van de Vichy-regering 127

Positie van autochtoon bestuur in België 135

Positie van autochtoon bestuur in Nederland 141

Vergelijkend overzicht 148

HOOFDSTUK 9 – Joodse bevolkingsgroepen voor en bij begin van de bezetting 151

Franse joden, joodse immigranten en vluchtelingen 151

Belgische joden, joodse immigranten en vluchtelingen 161

Nederlandse joden, joodse immigranten en vluchtelingen 165

Vergelijkend overzicht 170

DEEL 3 ANTI-JOODSE POLITIEK, 1940-1942 175

HOOFDSTUK 10 – Bezettters 177

Frankrijk 179

Militair bestuur, ambassade, Sipo-SD 179

Toenemende initiatieven van Sipo-SD 181

Achtergrond van sleutelfiguren van de SS 192

België 196

Militair bestuur 196

Toenemende activiteiten van Sipo-SD 200

Achtergrond van sleutelfiguren van de SS 205

Nederland 207

Reichskommissar, Generalkommissare en SS 207

Toenemende activiteiten van SS 216

Achtergrond van sleutelfiguren van de SS 226

Vergelijkend overzicht 231

HOOFDSTUK II – **Omgeving** 239

Frankrijk: algemene politieke verwickelingen, anti-joodse politiek, maatschappelijke reacties 239

Vichy, buitenlandse en binnenlandse politiek 239

Anti-joodse politiek 247

Maatschappelijke reacties 277

België: autochtoon bestuur, maatschappelijke reacties 300

Nederland: autochtoon bestuur, maatschappelijke reacties 312

Vergelijkend overzicht 334

HOOFDSTUK I2 – **Joodse bevolkingsgroepen** 349

Frankrijk 349

Bezette zone, zomer 1940 tot voorjaar 1941 349

Onbezette zone, zomer 1940 tot voorjaar 1941 353

Bezette zone, voorjaar tot eind 1941 355

Onbezette zone, voorjaar tot eind 1941 359

Bezette zone, eind 1941 tot juni 1942 362

Onbezette zone, eind 1941 tot juni 1942 366

België 371

Zomer 1940 tot najaar 1941 371

Najaar 1941 tot juli 1942 374

Nederland 378

Zomer 1940 tot voorjaar 1941 378

Voorjaar 1941 tot juli 1942 382

Vergelijkend overzicht 387

DEEL 4 DEPORTATIES, ONDERDUIK, ONTSNAPPING, 1942-1945 393

HOOFDSTUK I3 – **Bezetter** 395

Centrale planning en organisatie van de deportaties, juni-juli 1942 395

Frankrijk 397

Eerste fase: 5 juni-17 juli 1942 397

Tweede fase: 18 juli-11 november 1942, deportaties uit beide zones 401

Derde fase: 12 november 1942-10 juni 1943 404

Vierde fase: 11 juni 1943-18 augustus 1944 411

België 418

Eerste fase: 25 juli-15 augustus 1942 418

Tweede fase: 16 augustus-31 oktober 1942 420

Derde fase: 1 november 1942-31 augustus 1943 423

Vierde fase: 1 september 1943-eind augustus 1944 425

Nederland 428

Eerste fase: 1 juli-31 augustus 1942 429

<i>Tweede fase: 1 september 1942-30 april 1943</i>	432
<i>Derde fase: 1 mei-30 september 1943</i>	440
<i>Vierde fase: 1 oktober 1943-13 september 1944</i>	442
Vergelijkend overzicht	443
HOOFDSTUK 14 – Omgeving	457
Frankrijk	457
<i>Vichy-politiek en de rol van de politie</i>	457
<i>Maatschappelijke reacties, verzet, onderduik- en ontsnappingsmogelijkheden</i>	499
België	518
<i>Autochtoon bestuur en de rol van de politie</i>	518
<i>Maatschappelijke reacties, verzet en onderduikmogelijkheden</i>	535
Nederland	544
<i>Autochtoon bestuur en de rol van de politie</i>	544
<i>Maatschappelijke reacties, verzet en onderduikmogelijkheden</i>	564
Vergelijkend overzicht	572
HOOFDSTUK 15 – Joodse bevolkingsgroepen	583
Frankrijk	583
<i>Bezette c.q. noordelijke zone, juni 1942-augustus 1944</i>	583
<i>Onbezette c.q. zuidelijke zone, juli 1942-augustus 1944</i>	601
België	615
Nederland	622
Vergelijkend overzicht	630
DEEL 5 VERGELIJKENDE VERKLARING EN CONCLUSIES	635
HOOFDSTUK 16 – Vergelijkende verklaring en conclusies	637
Inleiding	637
Uitgangssituatie, mei-juni 1940	637
Anti-joodse politiek, 1940-1942	642
<i>Zomer 1940-voorjaar 1941</i>	642
<i>Voorjaar-najaar 1941</i>	646
<i>Najaar 1941-juni/juli 1942</i>	648
Deportaties, onderduik, ontsnapping, 1942-1945	654
<i>Uitgangssituatie, juni-juli 1942</i>	654
<i>Eerste deportatiefase, juli-medio november 1942</i>	656
<i>Tweede deportatiefase, medio november 1942-medio juni 1943</i>	665
<i>Derde deportatiefase, juni 1943-september 1944</i>	676
Vergelijkend overzicht van doorslaggevende factoren voor de procentuele verschillen tijdens de deportatiefasen, en eindconclusies	684

Noten 687

DEEL 6 BIJLAGEN 865

- 1 Oorzakelijke ketens van cruciale verschillen tijdens deportatiefase 868
- 2 Vergelijkend chronologisch overzicht van anti-joodse wetgeving, verordeningen en maatregelen in de drie landen, 1940-1944 870
- 3 Vergelijkende schema's instituties, actoren en gevoerde politiek, 1940-1942 880
- 4 Schema's betreffende bevelsverhoudingen 886
 - Duitse en Franse autoriteiten betrokken bij de deportaties uit Frankrijk, juli-november 1942 886
 - Bevelsverhoudingen in het Duitse bestuurs- en politieapparaat met betrekking tot de deportaties uit België 887
 - Bevelsverhoudingen in het Duitse bestuurs- en politieapparaat met betrekking tot de deportaties uit Nederland 888
 - Overzicht van ss-rangen in vergelijking tot het Nederlandse leger 889
- 5 Chronologie van de deportatietreinen 890
 - Frankrijk, 23 maart 1942, 5 juni 1942-17 augustus 1944 890
 - België, 4 augustus 1942-31 juli 1944 892
 - Nederland, 14 juli 1942-13 september 1944 893
- 6 Aantallen gedeporteerden per land: bestemming, slachtoffers en overlevenden 896
 - Frankrijk 896
 - België 897
 - Nederland 898
- 7 Vergelijkend overzicht van maandelijks aantallen en percentages gedeporteerden in de drie fases met de maanden waarin de procentuele verschillen vooral ontstonden 899
- 8 Vergelijkend overzicht van lot van de joden in Frankrijk, België en Nederland 901
- 9 Afkortingen 902
- 10 Landkaarten 909
 - Frankrijk: bestuurlijke indeling in *départements* 909
 - Frankrijk: interneringskampen, 1939-1944 910
 - Frankrijk: splitsing in zones, 1940-1944 911
 - Werkkampen voor joden uit België in Noord-Frankrijk, 1942 912
 - Werkkampen voor joden in Nederland, 1942 913

DEEL 7 BIBLIOGRAFIE, BRONNENPUBLICATIES EN GERAADPLEEGDE
ONGEPUBLICIEERDE BRONNEN 915

- Algemene werken 917
- Theorie, (comparatieve) methodologie 936
- Nationale historiografieën: Frankrijk, België, Nederland 942

Gepubliceerde bronnen en eigentijdse publicaties 990
Geraadpleegde ongepubliceerde bronnen 995

Summary 999

Samenvatting 1013

Persoonsnamenregister 1029

Plaatsnamenregister 1041

Figuren en tabellen

- Figuur 1: De methode van overeenkomst 71
Figuur 2: De methode van verschil 71
Figuur 3: De Joint Method 72
Figuur 4: Ordeningsprincipes (I): periodisering, groepen, niveaus 76
Figuur 5: Ordeningsprincipes (II): vergelijkingskenmerken per periode en groep 78
Figuur 6: Vestiging van bezettingsregimes, 1940 105
Figuur 7: Omgeving, uitgangssituatie, mei-juni 1940 148
Figuur 8: Joodse bevolkingsgroepen, voor en bij begin van de bezetting 170
Figuur 9: Bezettters: Anti-joodse politiek en voorbereiding van deportaties, 1940-1942 231
Figuur 10a: Omgeving, eerste fase: zomer 1940-voorjaar 1941 334
Figuur 10b: Omgeving, tweede fase: voorjaar-najaar 1941 340
Figuur 10c: Omgeving, derde fase: najaar 1941-zomer 1942 345
Figuur 11: Joodse bevolkingsgroepen, 1940-1942 387
Figuur 12: Bezettters: Deportaties 1942-1944 443
Figuur 13: Vergelijkend overzicht van de deportaties op basis van gebruikte methoden 453
Figuur 14: Frankrijk: Overzicht van wanneer en op welke wijze joden in Duitse handen zijn gekomen; Franse overheidsinstanties en Franse reguliere politie vet gedrukt 497
Figuur 15: België: Overzicht van wanneer en op welke wijze joden in Duitse handen zijn gekomen; Belgische overheidsinstanties en Belgische reguliere politie vet gedrukt 533
Figuur 16: Nederland: Overzicht van wanneer en op welke wijze joden in Duitse handen zijn gekomen; Nederlandse overheidsinstanties en Nederlandse reguliere politie vet gedrukt 561
Figuur 17: Omgeving, 1942-1945 572
Figuur 18: Voornaamste joodse organisaties in Frankrijk, juni 1940-augustus 1944, per zone 612
Figuur 19: Joodse organisaties en bevolkingsgroepen, 1942-1945 630

Figuur 20:	Uitgangssituatie 1940: overeenkomsten en verschillen, onderscheidende kenmerken	640
Figuur 21:	Anti-joodse politiek tot juli 1942: overeenkomsten en verschillen	652
Figuur 22:	Deportaties, onderduik, ontsnapping: eerste fase, juni tot medio november 1942	659
Figuur 23a:	Vergelijkende oorzakelijke verklaring, eerste deportatiefase: juni-medio november 1942: Frankrijk-Nederland	663
Figuur 23b:	Vergelijkende oorzakelijke verklaring, eerste deportatiefase: juni-medio november 1942: Frankrijk-België	664
Figuur 23c:	Vergelijkende oorzakelijke verklaring, eerste deportatiefase: juni-medio november 1942: België-Nederland	665
Figuur 24:	Deportaties, onderduik, ontsnapping: tweede fase, medio november 1942-medio juni 1943	668
Figuur 25a:	Vergelijkende oorzakelijke verklaring, tweede deportatiefase: medio november 1942-medio juni 1943: Frankrijk-Nederland	673
Figuur 25b:	Vergelijkende oorzakelijke verklaring, tweede deportatiefase: medio november 1942-medio juni 1943: Frankrijk-België	674
Figuur 25c:	Vergelijkende oorzakelijke verklaring, tweede deportatiefase: medio november 1942-medio juni 1943: België-Nederland	675
Figuur 26:	Deportaties, onderduik, ontsnapping: derde fase, medio juni 1943-september 1944	678
Figuur 27a:	Vergelijkende oorzakelijke verklaring: derde deportatiefase, medio juni 1943-september 1944: Frankrijk-Nederland	681
Figuur 27b:	Vergelijkende oorzakelijke verklaring: derde deportatiefase, medio juni 1943-september 1944: Frankrijk-België	682
Figuur 27c:	Vergelijkende oorzakelijke verklaring: derde deportatiefase, medio juni 1943-september 1944: België-Nederland	683
Tabel 1:	Deportaties uit Frankrijk, 27 maart en 5 juni tot 11 november 1942	404
Tabel 2:	Vergelijkend overzicht van aantallen en percentages gedeporteerden, maart/juni tot medio november 1942	447
Tabel 3:	Vergelijkend overzicht van aantallen en percentages gedeporteerden, medio november 1942 tot medio juni 1943	449
Tabel 4:	Vergelijkend overzicht van aantallen en percentages gedeporteerden, medio juni 1943 tot september 1944	452

L'historiographie est le meilleur des vaccins contre la naïveté.

Hervé Martin in: Guy Bourdé en Hervé Martin, *Les écoles historiques* (Parijs: Seuil, 1983), p. 320.

Deel 1

Inleiding

Betekenis van vergelijkend onderzoek naar de jodenvervolging in West-Europa, 1940-1945; centrale vraagstelling

Al ruim twee decennia hebben zowel in het wetenschappelijke als in het publieke debat de uiteenlopende aantallen en percentages joodse slachtoffers in West-Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog meer bekendheid gekregen. Niet alleen in de betreffende literatuur, maar ook in pers en andere media worden de cijfers herhaaldelijk genoemd. Van de 140.000 joden in Nederland overleefden ongeveer 104.000 de Duitse vervolging niet (ca. 75%). Van de omstreeks 66.000 joden die aan de vooravond van de bezetting in België verbleven, kwamen er ruim 25.000 om (40%). Zoals bekend ontsnapte in Denemarken de overgrote meerderheid van de ongeveer 7000 joden naar Zweden; circa 120 stierven door de vervolging (minder dan 2%). In Noorwegen woonden ongeveer 2000 joden, van wie 800 werden weggevoerd en vermoord (40%). Van de naar schatting 320.000 joden in Frankrijk in mei 1940 bedroeg het aantal slachtoffers zo'n 80.000 (ca. 25%). Het aantal en percentage slachtoffers was dus in Nederland het hoogst van heel West-Europa en – na Denemarken – in Frankrijk procentueel het laagst.¹

Aandacht voor een meer internationaal vergelijkende benadering in het onderzoek over de jodenvervolging is weliswaar de laatste twintig jaar toegenomen, maar het valt op dat daarbij tot nu toe weinig of geen sprake is van een expliciete en evenwichtige vergelijking. In de bestaande literatuur zijn bijna uitsluitend korte, sterk uiteenlopende en soms zelfs tegenstrijdige uitspraken te vinden over mogelijke oorzaken van de internationale verschillen. Enerzijds heeft dit te maken met het feit dat de bestaande nationale geschiedschrijvingen zich beperken tot uitsluitend één land. Anderzijds houden de overzichtswerken, die heel Europa als onderwerp hebben, zich vooral bezig met de beschrijvingsvraag: *wat* gebeurde er? Voorzover het *waarom* van de verschillende aantallen en percentages joodse slachtoffers in uiteenlopende landen aandacht kreeg, had dit veelal een beperkt en fragmentarisch karakter.

Het was de sociologe H. Fein die in 1979 voor het eerst poogde de nationale verschillen in percentage slachtoffers te verklaren door middel van een systematischer internationale vergelijking.² Daarbij zocht zij het antwoord vooral in specifieke omstandigheden in de afzonderlijke landen, met name de mate van vooroorlogs antisemitisme en de rol en reacties van inheems bestuur en bevolking. Om de gestelde problematiek beter hanteerbaar te maken brachten de historici M.R. Marrus en R.O. Paxton (1982/1987), J.C.H. Blom (1983/1987), D. Michman (1992) en de politicoloog R. Hilberg (1992) een periodisering

aan en onderscheidde drie niveaus van analyse: vervolgers, omgeving en slachtoffers. Ook maakten sommigen van hen – in tegenstelling tot Fein – een nadrukkelijk onderscheid tussen Oost- en West-Europa of beperkten ze zich tot West-Europa.³

Genoemde driedeling is vooral van belang omdat de geschiedenis van de jodenvervolgging niet alleen deel uitmaakt van de ontwikkelingen in nazi-Duitsland, het algemene bezettingsbeleid⁴ en de anti-joodse politiek⁵, maar ook deel is van de geschiedenissen van de afzonderlijke landen voor en tijdens de bezettingsperiode. Elk land bezat immers een nationale eigenheid, en dit samen met het perspectief van de joodse bevolkingsgroepen zelf, maakt dat steeds met meerdere invalshoeken tegelijk rekening moet worden gehouden.⁶ Dit geldt ook voor vergelijkende verklaringen van de verschillen in verloop en omvang van de vervolging, deportatie en vernietiging van joden in West-Europa tussen 1940 en 1945.

Overigens moet deze driedeling worden genuanceerd. Zo kan niet te generaliserend van ‘de vervolger’ worden gesproken als ‘de Duitsers’ die het op de joodse bevolking hadden gemunt. Ten eerste was sprake van verschillende instanties in het machtscentrum Berlijn en in de bezettingsregimes van de afzonderlijke landen. Zo hadden de *Partei* (NSDAP), de SS en bijvoorbeeld het leger (Wehrmacht) elk hun eigen belangen en prioriteiten op het terrein van bestuur, economie en ideologie. De hierdoor ontstane algemene machtsconcurrentie en rivaliteit hadden ook uiteenlopende gevolgen voor de gevoerde anti-joodse politiek, zowel in Duitsland zelf als in de bezette landen.⁷ In de tweede plaats blijkt dat, wat Frankrijk betreft, niet alleen de Duitse bezetters, maar ook de Franse regering in Vichy – met een eigen anti-joodse politiek – tot de vervolgers moet worden gerekend.

Consequentie hiervan is dat ook het begrip ‘omgeving’ nuancering behoeft. Met de omgeving wordt hier bedoeld de situatie in de landen zelf: het functioneren van inheems bestuur ten opzichte van de Duitse bezetters, de houding en reacties van de bevolking en de mate waarin (georganiseerd) verzet tot stand kwam. De Vichy-regering voerde weliswaar een eigen anti-joodse politiek, maar de initiatieven en drijfveren tot deportatie en vernietiging kwamen van Duitse zijde. Om deze redenen kiezen wij voor de begrippen ‘bezetters’ en ‘omgeving’ in plaats van ‘vervolgers’ of ‘daders’, respectievelijk ‘omstanders’.⁸

Ten slotte gaat het bij de slachtoffers niet om een willekeurig te generaliseren groep slachtoffers van een vervolging, maar om houding en reacties van de joodse bevolkingsgroepen ten aanzien van antisemitische vervolging. Daarbij maakten zij in meer of mindere mate deel uit van de nationale en maatschappelijke context van de afzonderlijke landen: mate van assimilatie dan wel groepsgevoel. Al met al is dus van groot belang dat steeds rekening wordt gehouden met de tegelijk bestaande perspectieven van de Duitse bezetters, omgevingsfactoren c.q. inheems bestuur en niet-joodse bevolking, alsmede de joodse bevolkingsgroepen zelf.⁹

De keuze om meer dan twee West-Europese landen te vergelijken heeft vooral te maken met een grotere te verwachten zeggingskracht van de vergelijking. Een eerder gemaakte vergelijking van de vervolging in België en Nederland¹⁰ gaf weliswaar een nadere precisering omtrent de voornaamste oorzaken van het verschil in percentage slachtoffers tussen

juist deze twee kleine landen, maar dat neemt niet weg dat een vergelijking tussen het belangrijkste West-Europese land, Frankrijk, en België of tussen Frankrijk en Nederland¹¹ ook *andere* factoren naar voren kan brengen om de grote verschillen te verklaren. Deze vraag is des te prangender omdat wat betreft de percentages overlevenden en slachtoffers Frankrijk en Nederland elkaars tegengestelde waren. Een verklaring voor het relatief lage percentage slachtoffers in Frankrijk lijkt niet in de eerste plaats te moeten worden gezocht bij de Franse regering in Vichy; immers, deze begon reeds met voorbereiding en uitvaardiging van antisemitische maatregelen en wetgeving voordat de Duitse bezetters soortgelijke verordeningen hadden uitgevaardigd. Ook is het een bekend feit dat de Franse politie ruimschoots betrokken was bij de anti-joodse politiek en massale arrestatie van joden tijdens de deportaties. Kortom, de meerwaarde van een drielandenvergelijking is dat deze, naast nieuwe inzichten in het algemeen, explicieter factoren aan het licht kan brengen die de landenverschillen verklaren. Gezien het bovenstaande ligt het voor de hand dat – meer dan in de volledig bezette landen België en Nederland – nadrukkelijk aandacht wordt besteed aan de achtergrond en bredere context van de ontwikkelingen in Frankrijk.

De centrale vraagstelling van dit onderzoek is drieledig:

- In welke mate waren overeenkomsten en verschillen in bestuur, onderlinge verhoudingen en reacties bij de bezetters, omgeving en joodse bevolkingsgroepen in Frankrijk, België en Nederland van belang om de grote verschillen in zowel het absolute als het procentuele aantal joodse slachtoffers te verklaren?
- Welke factoren waren daarbij van primaire dan wel secundaire betekenis en wat waren de oorzaken daarvan?
- Welke wisselwerking bestond er tussen de drie groepen in de afzonderlijke landen?

Benadrukt wordt dat het in deze studie gaat om verklaring van de *verschillen* tussen de uitkomsten per land en dus niet om verklaring van de Shoah zelf.

Wat zijn tot nu toe de belangrijkste trends geweest in de geschiedschrijving over de oorlog en jodenvervolging in de drie landen en hoe heeft het historisch debat hierover zich ontwikkeld?¹²

Historiografie over de Tweede Wereldoorlog en jodenvervolging in de drie landen

Frankrijk

De ontwikkeling van de historiografie over enerzijds Vichy-Frankrijk en Tweede Wereldoorlog in het algemeen, en anderzijds de jodenvervolging verliep decennia lang min of meer gescheiden. Aangezien oorlog en bezetting in Frankrijk grote binnenlandse problemen hadden veroorzaakt, bleef in de beeldvorming van en collectieve herinnering aan de Vichy-periode de jodenvervolging in de Franse samenleving lange tijd bijna geheel buiten beschouwing. Belangrijkste reden hiervoor was dat de verwerking van het oorlogsverleden in Frankrijk een aantal stadia doorliep met elk bepaalde kenmerken. Dit vond ook zijn weerslag in de Franse geschiedschrijving. In 1951 werd het Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (CHDGM) opgericht, waarvoor de basis al in 1944 was gelegd door de voorlopige regering van generaal Charles de Gaulle.¹ Gezien de directe ministeriële onderschikking van deze instelling lag het voor de hand dat zo objectief mogelijke geschiedschrijving over allerlei aspecten van Vichy, waaronder de jodenvervolging, lange tijd bemoeilijkt werd. Daarnaast was evenwel al in 1943 in Grenoble door joden zelf een toen nog clandestien Centre de Documentation Juive Contemporaine (CDJC) opgericht, waar men begon met het verzamelen van materiaal over de jodenvervolging.² Na de bevrijding in 1944 werd dit centrum naar Parijs verplaatst. Het begon in betrekkelijke afzondering met archivering, onderzoek en publicaties, zowel ten behoeve van de bewijsvoering bij processen tegen oorlogsmisdadigers, als om interne ontwikkelingen in de joodse bevolkingsgroep (onderlinge spanningen, ambities en reacties) tijdens de oorlog vast te leggen.³

Wat geschiedschrijving in het algemeen over Vichy-Frankrijk betreft, zijn vijf stadia⁴ te onderscheiden: 1) de periode van zuivering en berechting van collaborateurs direct na de oorlog, terwijl tegelijk de zogenoemde verzetsmythe ontstond; 2) de jaren vijftig en eerste helft jaren zestig, waarin het verzet centraal stond en Vichy veelal werd beschouwd als louter verlengstuk van de bezetter; 3) tweede helft jaren zestig en de jaren zeventig; door het tijdsperspectief en diepgaander onderzoek van vooral Duitse bronnen ontstond voor het eerst een beter inzicht in de ideologische grondslagen van het Vichy-regime; 4) vanaf eind jaren zeventig was sprake van grotere toegankelijkheid van Franse overheidsarchieven en verschenen tal van deelstudies over allerlei aspecten van de Franse maat-

schappij tijdens de Vichy-periode; 5) vanaf eind jaren tachtig kwam er definitief een einde aan de gescheiden ontwikkeling in de geschiedschrijving: de jodenvervolging werd van marginaal onderwerp tot een centraal thema in het algemene onderzoek naar Vichy-Frankrijk. Het congres 'Vichy et les Français', dat in 1990 door het Institut d'Histoire du Temps Présent in Parijs werd georganiseerd,⁵ kan beschouwd worden als een belangrijke mijlpaal in de integratie van het historiografisch debat.

De eerste jaren na de oorlog

Onmiddellijk na de bevrijding waren publicaties over de oorlogsjaren in hoge mate van politiek-ideologische aard. De voorlopige regering van De Gaulle liet zich opmerkelijk gematigd uit over de collaboratie tussen Vichy en de bezetters, en benadrukte de rol van het verzet tegen de Duitsers. Deze houding kwam voort uit de angst dat de al voor de bevrijding ontstane burgeroorlog tussen medestanders van maarschalk Pétains Vichy-regering enerzijds en het communistische en gaullistische verzet anderzijds zich zou voortzetten. De Gaulle streefde naar herstel en bewaren van de *eenheid*, die door de tweespalt tussen Vichy en verzet tijdens de oorlog verloren was gegaan. Daartoe benadrukte hij keer op keer het 'enige, ware, eeuwige Frankrijk', dat als één man voor de vrijheid had gevochten.⁶ In zekere zin werd deze mythevorming onofficieel ook gesteund door de communisten. Beiden verwezen naar een beeld van een volk verenigd in *la Résistance*: de een achter zijn charismatische leider (De Gaulle), de ander achter zijn voorhoedepartij (de communistische partij). De rol van Vichy bij de vervolging en deportatie van de joden kwam in deze periode nauwelijks ter sprake. Zo werd tijdens de zuiveringen en berechtingen van 1944-1946 geen enkele minister of ambtenaar van het Vichy-bestuur, die betrokken was geweest bij de vervolging en deportatie van de joden, om *deze reden* aangeklaagd of veroordeeld.⁷ De Gaulle wilde Frankrijk zo snel mogelijk zijn vroegere grandeur, zijn internationaal prestige, die het tijdens de oorlog had verloren, teruggeven en de Vichy-periode achter zich laten. Sterker nog, De Gaulle beschouwde Vichy als een bedrijfsongeval, een ontsporing. Daarom ook weigerde hij in augustus 1944 om de Derde Republiek te herstellen, omdat volgens hem 'de Derde Republiek nooit had opgehouden te bestaan'.⁸ Uit dit alles valt zijn vergevingsgezindheid ten aanzien van bepaalde groepen collaborateurs te verklaren: tweederde van de ruim 1500 ter dood veroordeelden kreeg gratie.⁹ Omtrent het lot van de joden heerste echter overwegend een houding van stilzwijgen. Dit perspectief zou de Franse maatschappij en de geschiedschrijving meer dan twintig jaar beheersen. De Gaulle stond niet alleen in zijn opvatting van vergeven en vergeten. Zo waren de werkzaamheden van de Franse Commission parlementaire d'enquête vrijwel uitsluitend gericht op de oorzaken van de grote nederlaag van 1940 en bleef de collaboratie nagenoeg geheel buiten beschouwing!¹⁰

Werd na de oorlog lange tijd het thema van de jodenvervolging als afzonderlijk onderzoeksterrein over het algemeen gemedend, dit gebeurde wél door het Centre de Documentation Juive Contemporaine (CDJC) te Parijs. Dit onderzoek voltrok zich jarenlang tamelijk geïsoleerd van de algemene Franse geschiedschrijving.¹¹ Later bekend geworden CDJC-onderzoekers van het eerste uur waren vooral L. Poliakov en J. Billig.¹²

De eerste publicaties hadden voornamelijk een inventariserend karakter en kenmerkten zich door het benadrukken van het joods verzet, dat de maatstaf werd van al het joodse gedrag tijdens de oorlog. Dit liep overigens weer parallel met de in Frankrijk heersende trend – verheerlijking van het verzet, benadrukking van de eenheid – zij het in een eigen (joodse) context. De belangrijkste publicatie in deze eerste periode was *L'Activité des organisations juives en France sous l'Occupation*. Deze bundel bevatte bijdragen van leden van uiteenlopende, voormalige joodse verzetsorganisaties en had een beschrijvend karakter. Conclusies die tot controversen in de joodse gemeenschap zouden kunnen leiden, werden door de redactie van deze bundel bewust vermeden.¹³

Naast het overheersende beeld van enerzijds het 'ware' Frankrijk, te weten het verzet, gesteund door de meerderheid van het Franse volk, en anderzijds het Vichy-bewind van verraders en marginale leden in de Franse samenleving, ontstond eind jaren veertig nog een andere visie. Het bewind werd vooral gepresenteerd als buffer tussen de Duitse bezetter en de Franse bevolking. In deze opvatting zou Vichy zelfs een deel van de joodse gemeenschap, met name de joden met Franse nationaliteit, hebben weten te redden. Indien Vichy niet had getraineed bij de deportaties, zou luidde de redenering, zou het aantal joodse slachtoffers veel groter zijn geweest.¹⁴

De jaren vijftig en eerste helft jaren zestig

De studie van Robert Aron uit 1954 was het eerste overzichtswerk van de Vichy-periode en poogde de twee na de oorlog ontstane visies te omvatten. Hij liet zowel critici als verdedigers van Vichy aan het woord.¹⁵ In hetzelfde jaar hadden in Parijs de laatste belangrijke oorlogsprocessen plaatsgevonden. Ook was intussen een begin gemaakt met de vervroegde vrijlating van veroordeelde collaborateurs. Daarna raakte het onderwerp Vichy en de collaboratie op de achtergrond. Wel had eveneens in 1954, bij de tiende verjaardag van de bevrijding, de eerste jaarlijkse officiële 'Dag van de deportatie' plaatsgevonden. Deze herdenkingsdag werd echter niet speciaal in verband gebracht met de deportatie en vernietiging van joden, maar eerder met de wegvoering van mannen voor tewerkstelling in de Duitse industrie, de wegvoering van opgepakte verzetsstrijders en gijzelaars naar concentratiekampen in Duitsland, alsmede de bevrijding van de kampen.¹⁶ Het boek van Aron weerspiegelde bij uitstek het algemene gevoel in die tijd en de neiging tot vergeven; Pétain werd voorgesteld als verzetsman op *zijn* manier: het 'schild' dat de Franse bevolking zo goed mogelijk had willen beschermen tegen de bezetters, terwijl De Gaulle het 'zwaard' van het Franse verzet vormde. Aron baseerde zijn werk voornamelijk op de archieven van het hooggerechtshof – met name verslagen van de naoorlogse processen tegen Vichy-leiders – en particuliere bronnen. De Franse overheidsarchieven waren nog niet toegankelijk voor onderzoek. Ook maakte hij onderscheid tussen een 'goed' en een 'fout' Vichy. Het eerste werd gelijkgesteld met Pétain en de zogenoemde *Révolution Nationale* van 1940-1942; het tweede werd vereenzelvigd met Pierre Laval en zijn opportunistische collaboratiepolitiek van 1942-1944, waartegen het Franse volk zich zou hebben verzet.¹⁷ De jodenvervolgung werd geheel voor rekening van Duitsland gelaten. Vanaf het *Statut des Juifs* van oktober 1940 tot de massale deportaties van juli 1942 werd

de rol van Vichy beschreven alsof de anti-joodse politiek door Vichy *uitsluitend* werd ingezet om het initiatief op dit terrein uit Duitse handen te houden. De antisemitische drijfveren van Vichy bleven door Aron ongenoemd. Ook over de rol van Vichy in de periode van de deportaties bleef hij erg vaag. Hij maakte in zijn boek hieromtrent wel een impliciet onderscheid tussen de behandeling van Franse joden en joden zonder Franse nationaliteit, maar hij ging niet verder in op de gevolgen daarvan.¹⁸ Arons stellingen, vooral die van het schild en het zwaard, werden ook vertolkt in omvangrijke apologetische geschriften van voormalige Vichy-ministers en andere bestuurders.¹⁹ Deze opvattingen zouden de beeldvorming onder het grote publiek in Frankrijk tot het begin van de jaren negentig blijven bepalen, in tegenstelling tot de ontwikkelingen in de geschiedschrijving.²⁰

Bij de studie van Aron werden weliswaar kanttekeningen geplaatst, maar op het punt van de jodenvervolging werd zijn boek niet fundamenteel bekritiseerd. De historicus H. Michel, directeur van het CHDGM en hoofdredacteur van de door deze instelling uitgegeven *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, wijdde er vele jaren later in een algemeen historiografisch artikel een kort commentaar aan. Onjuistheden in het boek ten aanzien van Vichy en de joden bleven echter vooralsnog onbesproken.²¹

Daarentegen publiceerde de eerdergenoemde CDJC-onderzoeker Billig al in 1956 een artikel dat dwars tegen de toen heersende visie inging.²² Hij stelde dat de vervolging in Frankrijk tijdens de oorlog niet uitsluitend uit Duits oogpunt begrepen kon worden, maar dat ook kritische beschouwing nodig was van de betrokkenheid van het Vichy-regime bij uitvoering van anti-joodse verordeningen, de 'arisering' van de economie, massale arrestaties en deportaties. In de tweede helft van de jaren vijftig schreef Billig het driedelige standaardwerk *Le Commissariat Général aux Questions Juives 1941-1944*, waarin hij het proces van beroving en repressie ten aanzien van de joden in Frankrijk beschreef. Door een bij uitstek *Franse* overheidsinstelling als onderwerp van studie te nemen, toonde hij de directe betrokkenheid van Vichy bij de jodenvervolging aan.²³ Met zijn publicaties was Billig de eerste die de consensus in de Franse geschiedschrijving over Vichy en de joden doorbrak.²⁴ Ondanks het werk van Billig en zijn vakgenoot Poliakov²⁵ bleef de jodenvervolging in het onderwijs en het wetenschappelijk onderzoek nog jarenlang een onderbelicht terrein.²⁶ In de loop van de jaren vijftig verdween het onderwerp Vichy en collaboratie steeds meer uit openbare discussies en de pers. Er was in die jaren sprake van de besteding van een nationale verzetsmythe, waarvan de gaullistische versie werd gepresenteerd in de publicatie van De Gaulles oorlogsmemoires tussen 1954 en 1959.²⁷

Het algemene overzichtswerk van A. Cobban, *A History of Modern France*,²⁸ erkende weliswaar dat het Vichy-regime, los van de Duitse invloed, antisemitische elementen bevatte en erkende hiermee feitelijk ook de mogelijke invloed van de Frans-Duitse samenwerking, maar verder dan de discussie over het *Statut des Juifs* uit 1940 en de moord op joodse gijzelaars in 1941 ging Cobban niet. Andere bijzonderheden van de jodenvervolging werden niet genoemd. De voorbereiding en uitvoering van de deportaties waren volgens Cobban geen Franse zaak en hij ging hier dan ook niet op in.²⁹ De interesse in binnenlandse politieke geschiedenis overheerst in deze studie.

De eerdergenoemde trainerende rol van Vichy bij voortgaande deportaties werd eveneens benadrukt door G. Warner in zijn politieke biografie van Laval. Warner